

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342.553(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-5/1>

ЗМІНИ В МІСЦЕВОМУ САМОВРЯДУВАННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД САМОДЕРЖАВНОЮ ЗВЕРХНІСТЮ В ПЕРІОД З 1654 Р. ПО 1722 Р.

CHANGES IN LOCAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINIAN LANDS UNDER AUTOCRATIC RULE IN THE PERIOD FROM 1654 TO 1722

Бутирін Є.О., доцент кафедри теорії та філософії права
Одеський державний університет внутрішніх справ

Черговий етап у зміні геополітичної локації українських земель постає внаслідок рішення Генеральної військової козацької ради, скликаної гетьманським урядом Б.З. Хмельницького 8 (18) січня 1654 р. у м. Переяславі щодо прийняття Війська Запорозького під зверхність російського царя Олексія Михайловича. Ця подія стала визначальною не лише для долі України, її державності, вектору розвитку, а й вплинула на подальший розвиток усієї Центрально-Східної Європи, її вплив є відчутним навіть сьогодні. Процес прилучення українських земель до складу Московії в умовах реалій феодалної домінанті не залишав сподівань щодо збереження суверенітету за Військом Запорозьким, якщо такий мав місце за польських часів. Про це свідчить незаперечний факт відмови царського посла В.В. Бутурліна від пропозиції Б.З. Хмельницького та старшини, що пролунала в Успенській церкві, присягнути від імені царя, що той зобов'язується боронити Україну і не порушувати прав та вольностей народних. Процес возз'єднання не був одноактною дією. І після Переяславських домовленостей протягом цілого століття йшло притирання двох народів у межах однієї держави (про що свідчать численні договори, які фіксували умови домовленостей сторін після встановлення зверхності Московії над Військом Запорозьким), розпочалися звернення старшини до царя щодо пожалування маєтків та селян. І царський уряд не забарився, він йшов назустріч новоспеченим українським феодалам, обдаровуючи їх грамотами на «вічне та спадкове володіння» селами, містечками та містами. У статті представлено взаємовідносини між міським самоврядуванням та козацькою адміністрацією в Гетьманщині др. пол. XVII – початку XVIII ст. Визначено, що майже всі міста Гетьманщини, що правились за магдебурзьким правом, зберегли систему міського самоврядування, що була створена за часів Речі Посполитої. Зроблено висновок, що ті міста, які не правились за німецьким правом, керувались ратушним урядом на чолі з війтом та кількома бургомістрами. Поєднання традиційної моделі самоврядності, яка існувала на українських землях із полково-сотенною козацькою моделлю, призвело до того, що право містян на самоврядування зазнало суттєвих обмежень із боку козацької старшини майже в усіх найважливіших сферах – фінансовій, адміністративній та судовій.

Ключові слова: Гетьманщина, міське самоврядування, козацька адміністрація, війт, воєвода.

The article presents the interrelation between the municipal self-government and the Cossack administration in the Cossack Hetmanate second part XVII – early XVIII centuries. Another stage in changing the geopolitical location of Ukrainian lands appeared as a result of the decision of the General Military Cossack Council convoked by Hetman B. Khmelnytskyi's Government on January 8 (18), 1654, in Pereyaslav, in connection with the adoption of the Zaporozhian Army under the command of the Russian Tsar Alexei Mikhailovich. That event became a decisive factor not only for the history of Ukraine, its statehood, the development vector, but also influenced the further development of the whole Central and Eastern Europe, its influence is evident even nowadays.

Magdeburg Law is one of the most famous systems of medieval city law, which regulates the various political, socio-economic and legal relations of that time. Territorially it was distributed in Central and Eastern Europe, and thus on the Ukrainian lands in the Halician-Volyn state, and after the cessation of its existence, on the Ukrainian lands that were part of the Polish Kingdom, the Grand Duchy of Lithuania, the Commonwealth, and the Russian Empire.

In the cities under the Magdeburg Law, governments acquired the status of the highest administrative and judicial authorities for the cities subject to the jurisdiction of the city government. The city and the castle became independent legal units with jurisdiction and the governor (starosta).

It was determined that the competence of the community starshina included almost all the internal affairs of the local community. Mostly these were minor matters that the starshina decided personally, maintaining order and traditional forms of coexistence in society. Among other things, there were the arbitration of disputes that arose between householders, investigating minor offenses, ensuring public order, settling disputes over land, surveying of land, supervising compliance with the mandatory crop rotation, preventing damage to crops, and so on. The head of the community was also concerned to track outsiders who entered the village, including relatives of members of the community.

Key words: Hetmanate, city self-government, Cossack administration, voit, voivod.

Розвиток сучасного демократичного суспільства неможливий без функціонування інститутів місцевого самоврядування. Належний стан останнього у свою чергу напряму залежить від усвідомлення та урахування історичного досвіду, як позитивного, так і негативного, менталітету конкретної громади, народу, нації. Знання зазначених особливостей та досвіду допомагає не лише максимально об'єктивно створити уявлення про історичне минуле нашої держави, але й сприяє самоідентифікації, вірному формуванню принципів державно-правових цінностей, визначенню найоптимальнішої моделі самоорганізації населення.

Співвідношення та генеза інститутів місцевого самоврядування на українських землях у складі Російської імперії роками привертають увагу багатьох науковців. До дослід-

дження цієї проблематики долучались такі відомі вчені минулого, як Д.М. Бантиш-Каменський, М.Ф. Владимирський-Буданов, М.С. Грушевський, А.Э. Нольде, І.М. Данилович, І.М. Каманін, В. Пархоменко, так і сучасні дослідники, а саме: D.M. Griffiths, O.I. Гурджій, І.С. Петrenchенко, М.М. Кобилецький, О.К. Струкевич, Л.Г. Мельник, Т.В. Чухліб, О.Н. Ярмиш та інші.

На жаль, у сфері вивчення вітчизняних дослідників не перебували відносини між осередками міського самоврядування та козацькою адміністрацією. Українську історичну літературу, дотичну до представленої теми, умовно можна поділити на такі дві частини: 1) присвячена змінам політичних структур та свідомості еліти Гетьманщини; 2) міста української автономії кінця XVII–XVIII ст., зокрема само-

врядування в них за німецьким правом. Тому метою статті є висвітлення особливостей взаємовідносин органів міського самоврядування з представниками гетьманської адміністрації в українських землях у період з 1654 р. по 1722 р.

Черговий етап у зміні геополітичної локації українських земель постає внаслідок рішення Генеральної військової козацької ради, скликаної гетьманським урядом Б.З. Хмельницького 8 (18) січня 1654 р. у м. Переяславі щодо прийняття Війська Запорозького під зверхність російського царя Олексія Михайловича [1]. Ця подія стала визначальною не лише для долі України, її державності, вектору розвитку, а й вплинула на подальший розвиток усієї Центрально-Східної Європи, її вплив є відчутним навіть сьогодні.

Не долучаючись до триваючої дискусії з цього питання, бо вона не є предметом цієї розвідки, зазначимо лише, що процес прилучення українських земель до складу Московії в умовах реалій феодалної домінанти не залишав сподівань щодо збереження суверенітету за Військом Запорозьким, якщо такий мав місце за польських часів. Про це свідчить незаперечний факт відмови царського посла В.В. Бутурліна від пропозиції Б.З. Хмельницького та старшини, що пролунала в Успенській церкві, присягнути від імені царя, що той зобов'язується боронити Україну і не порушувати прав та вольностей народних. Посол акцентовано пояснив свою відмову тим, що «в московском государствѣ прежнимъ великимъ государемъ нашимъ царемъ и великимъ княземъ, всея Русіи, вѣру чинили ихъ государскіе подданные; также и великому государю нашему царю и великому князю Алексѣю Михайловичу, всеа Русія самодержцу, всѣмъ государствомъ они вѣру чинятъ на томъ, что имъ великому государю нашему служить и радѣть и всякого добра хотѣть; а того, что за великого государя вѣру учинити, николи не бывало и впредь не будетъ; и ему гетману и говорить было о томъ непристойно, потому что всякій подданной повиненъ вѣру дати своему государю» [2, с. 225].

До того ж процес возз'єднання не був одноактною дією. Й після Переяславських домовленостей протягом цілого століття йшло притирання двох народів у межах однієї держави (про що свідчать численні договори, які фіксували умови домовленостей сторін: Березневі статі 1654 р., Переяславські статі 1659 р., Московські статі 1665 р., Глухівські статі 1669 р., українсько-російські угоди 1672 р., 1674 р., 1687 р.) [3, с. 183], як це відбувалося до того, коли українські землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського. І аж ніяк не слід забувати, що не лише московський уряд докладав зусиль до інтеграції та уніфікації українських земель у тіло власної держави, цього прагнула й значна частина козацької старшини, а московська держава у свою чергу також зазнавала потужного політико-культурного впливу з боку українства.

Відразу ж після встановлення зверхності Московії над Військом Запорізьким розпочалися звернення старшини до царя щодо пожалування маєтків та селян. І царський уряд не забарився, він йшов на зустріч новоспеченим українським феодалам, обдаровуючи їх грамотами на «вічне та спадкове володіння» селами, містечками та містами¹ [4, с. 376].

Відомо, що під час «чинення віри» (присягання) гетьман та старшина присягнулася на тім, щоб бути їм із землями і із городами під государевою високою рукою на віки невідступним [5, с. 227]. Отже, під руку потрапило

не лише Військо Запорізьке, як про те йшлося попервах у перемовинах із Московією, а й всі землі, підвладні Гетьманщині, із селами, містечками та містами. В очах Москви Україна – це були «черкаські», себто козацькі «городи», «люде Богдана Хмельницького», територія, опанована козацьким військом і їм репрезентована, і в неї нібито не виникало ніяких сумнівів щодо права сього війська виступати іменем цілого краю та її людності і рішати його долю [6, с. 15]. А отже, українські місцеві громади опинилися у подвійному ієрархічному підпорядкуванні – гетьманській владі, а вже через неї – і самодержавній владі московського царя.

Звичайно, що гетьманський уряд, полковники, сотники, виходячи з полково-сотенного адміністративно-територіального поділу, стали визначатися з розміщенням своїх канцелярій у підвладних містах, населених пунктах та налагоджувати співпрацю з місцевими громадами.

Втім, представники громад не брали участь у переговорах гетьмана та Московії щодо прилучення, але як це було у звичай за часи польської зверхності, депутації містятя потяглися до Москви визначатися зі своїм правовим становищем. Одним із перших було представництво від м. Переяслава, яке складалося з депутації від магістрату, що обіймала в собі війта, бурмістра, райця та магістратського підписка і депутації від цехів, які були представлені двома особами, а саме від: кушнірського, кравецького, ковальського, різницького, шевського, стельмаського, пекарського, гончарського, ткацького, богдарського, тесельського та полстевального цехів. Вартий уваги й той факт, що депутація прибула до м. Москви з дозволу гетьмана та за наявності клопотання оною по суті чолобитних громади. До своїх суплік депутація додала копії головного королівського привілею Сигізмунда III на магдебургію від 6 жовтня 1620 р. та два його потвердження, а також потвердження Владислава IV цехового регуляміну від 12 березня 1637 р., й присили підтвердити їх. Окрім цього, петиція містила прохання повернути місту землі та доходи, які у свій час старости привернули до замку, а тепер їх перебрала на себе полкова влада. Й насамкінець, звільнити містятя від ярмаркових поборів та надавання підвід та харчів до військового скарбу.

Таким чином, самий зміст чолобитної дає підстави вести мову про наявність суперечностей між переяславською громадою та полковою адміністрацією. На полях супліки присутня резолюція – «государь пожаловаль, велѣль имъ на прежнія ихъ привилія дати свои государевы жалованнне грамоты: быти во всемъ по прежнимъ королевскимъ привиліямъ» [7, с. 13–538].

Отже, відповідно до резолюції, першим привілеєм від 4 квітня 1654 р. міщанам та купецьким людям Переяслава були потверджені старі їхні права: «Велѣли быти подъ нашею царского величества высокою рукою по прежнимъ правамъ и привиліямъ, каковы даны отъ королей полскихъ, и тѣхъ всѣхъ правъ и привилій ни въ чемъ нарушивати не велѣли. <...> Быти по своимъ прежнимъ правамъ и привиліямъ, свободно, безо всякіе неволи, и гербъ свой держати прежній, и намъ служити, и наши царского величества подати платити, какъ повелось издавна». Другий привілей був автентичним за змістом першому, але виданий для «мѣщанъ ремесленныхъ людей всякого мастерства» [8, с. 535–536].

Після того, як у Москві було затверджено козацькі привілеї та привілеї переяславській громаді, настала черга за м. Києвом. Київський магістрат, уже повідомлений про досвід переяславської депутації, спочатку спрямував своїх уповноважених до гетьмана, який також видав 25 квітня 1654 р. своє клопотання до царя щодо прийняття киян чолобитною [9, с. 608–610]. Відмінність становища м. Києва від м. Переяслава полягала в тому, що в Києві вже були посаджені царські воеводи, які також клопоталися перед Олексієм Михайловичем прийняти київського

¹ Після ліквідації гетьманства було складено опис гетьманських володінь за часів Мазепи, Скоропадського, в якому наведені точні дані про кількість у гетьманів залежних селянських дворів. Дані зведено в таблицю, з якої видно, що Мазепа і Скоропадський володіли такою кількістю дворів по полках: гетьман І.С. Мазепа: Ніжинський полк – 3585; Київський полк – 422; Переяславський полк – 1239; Гадяцький полк – 4241; Стародубський полк – 8626; Прилуцький полк – 297; Чернігівський полк – 1244. Разом – 19 654 селянських дворів. Гетьман І.І. Скоропадський: Ніжинський полк – 4340; Київський полк – 697; Переяславський полк – 899; Гадяцький полк – 4055; Стародубський полк – 8385; Прилуцький полк – 779; Чернігівський полк – 306; Полтавський полк – 111; Лубенський полк – 310. Разом 19 882 селянських дворів. Фотокопія цього важливого документа опублікована в 1-ому томі Історії Української РСР.

войта Богдана Савковича «со товариші» [10, с. 605–606].

Результати розгляду чолобитної киян знайшли своє відображення в п'ятьох привілеях [11, с. 648–654] та окремих інструкції київським воєводам [12, с. 654–658]. Отримали задоволення не лише прохання киян щодо підтвердження привілеїв та повернення відібраного, але й було надано пояснення поспільству того феномена, чому просилося під руку Військо Запорізьке, а потрапила вся Мала Русь із градами та землями. Зокрема, зазначалося таке: «А Гетман войска Запорожского, Богдан Хмельницкий, и все войско Запорожское и вся малая Русь присылали к нам, Великому Государю, бити челом многажды, чтоб нам, Великому Государю, православныя христианския веры искоренить, и святых Божиих Церквей разорить гонителям их и клятвопреступникам недати, и над ними умило-сердиться, велели их принять под нашу Царского Величества высокую руку» [13, с. 104–118]. Отже, поспільство запевнили, що воно теж било чолом, хоча, мабуть, і не пам'ятало цього.

Не стояв осторонь проблеми врегулювання відносин між міськими громадами та козацтвом і гетьман, який, зокрема, своїм Універсалом від 8 червня 1652 р. Київ визначав «местом столечним» та брав під захист від військових переходів і постойв та охорону². Гетьманська влада не стала руйнувати традиційні типи міського самоврядування, що склалися на українських землях. Громада м. Києва, як й інші громади, що тримали магдебургією від польської корони, не були позбавлені цього права, а навпаки, отримали від гетьмана на його підтвердження та продовжували самоврядуватися у цій спосіб. Більш того, протягом 60–70 рр. XVII ст. окремі українські міста вперше отримали магдебурзьке право [14].

Прихильне ставлення Б.З. Хмельницького до міського самоврядування на основі магдебургії можна углядіти й в інших гетьманських універсалах. Так, універсалом від 1 серпня 1650 р. гетьман заборонив сотникам, отаманам чинити утиск ніжинським міщанам [15, с. 108]. Під загрозою смертної кари заборонялося вчиняти незаконні дії щодо службовців ніжинського магістрату та мешканців міста – уряд «мейський зневажати і до шкоди убогих людей в Ніжині приводити» [16]. Наступного разу права ніжинських міщан від незаконних дій козацької адміністрації гетьману довелося захищати вже 9 січня 1656 р. [17, с. 177–178]. Проте ілюстрація потреби повторювати козакам теж саме двічі, а то й більше, говорить про невисокий рівень військової та адміністративної дисципліни на Гетьманщині. До речі, ця ж практика була розповсюджена і в Речі Посполитій, коли королю доводилось постійно підтверджувати видані ним або його попередниками привілеї; особливо показовим у цьому сенсі є вже згадувані перипетії поміж українською громадою і магістратом м. Львова. А польська корона з лукавою посмішкою дивилась, як чубилося поспільство, та охоче наділяла привілеями чолобитників, які не з пустими руками приходили просити «підтвердити» свої права [18].

Майже всі міста Гетьманщини, що правились за магдебурзьким правом, зберегли систему міського самоврядування, що була створена ще за часів Речі Посполитої. Вони мали статус міст так званого неповного магдебурзького права, якому притаманна відсутність чіткого поділу між органами міського самоврядування, за виконуваними функціями, на адміністративні та судові. Такі міста називались «привілейованими містами» та мали магістратську управу, що свідчило про більший рівень самостійності самоврядування. Ті ж міста, що не були обдаровані цим правом, іменовали ратушними [19, с. 36].

Після м. Києва, який можна вважати містом, привілейованим над привілейованими містами, тобто таким,

яке мало особливий статус, до привілейованих відносять: м. Чернігів, м. Переяслав, м. Новгород-Сіверський, м. Стародуб, м. Ніжин, м. Погар, м. Млин, м. Остер, м. Козелець та м. Полтава [20, с. 417]. Найвищий рівень самоврядності мали м. Стародуб, м. Ніжин, м. Чернігів, та м. Переяслав [21, с. 417–418].

На чолі міста стояли війти, бурмістри та радники. Судові функції покладалися на лавників. За структурою це традиційно були дві колегії, зокрема адміністративна (з адміністративно-поліцейськими повноваженнями) та колегія лавників на чолі з війтом. Утім, за фактом засідання колегій відбувалося спільно під проводом війта [22, с. 588]. Саме війт був вищою посадовою особою, чие обрання затверджувалось гетьманом [23, с. 87]. За прийнятий на свої плечі тягар влади війт наділявся ранговими землями та маєтками, він мав грошове утримання – до півтисячі злотих на рік, частину прибутків із міських зборів, а також святкові подарунки від цеховиків та містян. Також останні повинні були виконувати низку натуральних робіт на користь свого очільника [24, с. 290]. Допомогу війтові в керуванні містом надавали бургомістри (яких зазвичай налічувалося не більше двох) та радники, саме вони заступали посаду війту в разі його відсутності. Також на особливому становищі знаходився й писар. Разом вони становили категорію старших магістратських урядників. До молодших урядників магістрату належали комісар (або межовчий), городничий та возний [25, с. 419].

Ті міста та містечки, які не мали правитися за німецьким правом, керувались ратушними урядом на чолі з війтом та кількома бургомістрами – в ратушах непривілейованих міст повинно бути одному війту та трьом бургомістрам. Зауважимо, що кожне місто мало свій склад урядовців, що ввійшов у звичай. Так, у Правах, за якими судиться малоросійський народ, зокрема, знаходимо: «магістратові урядники, коликим числом их в которих городах за обычай бивает» [26, с. 457].

На Гетьманщині до обранців, що заступали службові посади міського самоврядування, ставилися такі ж високі вимоги, які застосовувались у містах магдебургії інших держав та на Правобережжі. Вони фіксувалися у книгах магдебурзького права, що використовувались в українських містах, а також знайшли своє відображення у кодифікаційних актах. Саме про це повідомляють нас Права, за якими судиться малоросійський народ, визначаючи, що війти, бургомістри, радці, лавники й будь-які урядники повинні обиратися під час зібрання всього поспільства вільними їх голосами [27]. Зокрема, перший артикул глави 26 містив вимоги до посадовців органів міського самоврядування. Магістрат привілейованого міста повинен був складатися: з війта, бургомістрів, радців, лавників (та ще, ймовірно, городових отаманів) [28, с. 283], які мали обиратися з міщан знатних, постійних, совістливих, розсудливих, в нічому не підозрюваних, законоряджених, що розуміються на праві та, по можливості, є вченими, не дуже багатими, тобто не такими, що звикли пригнічувати суспільство, і не надто бідними, щоб могли належним чином виконувати свої обов'язки, лише людьми середніми, не лихварями і розпусниками, не іноземцями, не іновірцями, а місцевими мешканцями, у всьому гідними і не підозрілими, мати вік від 25 до 70 років. Обрання до магістрату мало відбуватися у визначений час, у присутності всіх міщан, ремісників та решти мешканців, що підпадали під міську юрисдикцію [29, с. 452].

Показовим є те, що до магістратових урядовців потрапляли найзможніші мешканці міста, саме така ж тенденція мала місце й під час обрання козацької старшини. Окрім заможності, а то й в її наслідок, кандидат повинен був користуватися підтримкою полковника та гетьманської адміністрації, а інколи й самого гетьмана. Отже, протягом десятиріч міські уряди обіймалися представниками одних і тих же багатих родин.

² До прикладу, у 1752 р. останній український гетьман К. Розумовський своїм універсалом надав магдебурзьке право м. Полтаві, а в 1758 р. – м. Новгород-Сіверському, яке стало останнім містом, що отримало магдебургію.

Щодо повноважень очільників міського самоврядування, то їх перелік містився у збірках магдебурзького права, зокрема й у Правах, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. На відміну від німецьких та польських джерел, які передбачали наявність двох колегій – адміністративну, що обіймала бургомістрів і радників, та судову в складі вїйта та лавників, малоросійська кодифікація віддавала вїйтові як судові, так і адміністративні повноваження. Вїйт є одноосібнo і начальником, і суддею у всіх містах, як привілейованих, так і в непривілейованих. Важливість цієї посади ілюструється тим, що обраного в місті вїйта затверджував гетьман, а вїйта м. Києва – власне цар [30, с. 87]. Йому належало право, за згодою інших посадовців і знатних міщан, встановлювати порядок міського правління та управляти на користь усієї міської людності. Захищати інтереси міщан, й особливо вдів та сиріт, правопорушників та злочинців, відповідно, штрафувати та карати, все чинити згідно зі своїм званням як «бодрому гродоначальнику». Всі ці вимоги мали своє поширення й на інших посадовців – бургомістрів, радців та лавників [31, с. 431].

Окрема низка вимог висувалася до міських писарів, ланових комісарів, возних та діяльності міських цехів [32, с. 456–457]. Міський писар був важливою складовою частиною механізму управління містом. Йому допомагав численний штат помічників – «підписів». Саме вони вели протоколи, реєстри вхідних та вихідних паперів, книг, декретів, привілеїв тощо. Діловодство було сконцентровано у міській управі, а не по приватних домах, і бюрократичний апарат був, м'яко кажучи, не маленьким. Утім, кількість канцеляристів скрізь була різною і залежала від майнові спроможності міста. Як йдеться у «Правах...», залежить від «давнього обькновения» [33, с. 457].

Особливою постаттю міського самоврядування виступає «городський отаман», за своїм правовим становищем ця посада знаходилася поміж старшинською та міською адміністраціями. Втім, частіше їх можна віднайти в складі міської старшини, а інколи – сотенної. В останньому випадку отаман вважався однією з перших осіб сотенної адміністрації. Він заміщав сотника, виконував обов'язки наказного сотника, а інколи йому доручали наказне полковництво [34].

Компетентності магістрату, його посадовців, полягали в збиранні податків, веденні міських бухгалтерських книг, де фіксувались прибутки та витрати міста, контролі за цінами на основні види товарів. Магістрат дбав про порядок, здійснення контролю за мірами та вагами, регулювання цін, бо вони повинні бути «пропорцияльные» та «не излишние», власне, відповідно до врожаю та часу,

ціни повинні бути «правдивими». Він наглядав за дотриманням заборони азартних ігор, докладав зусилля до припинення бійок, ув'язнення волоцюг та п'яниць. Окрему турботу становило утримання міських стін, доріг та мостів, запобігання пожежам. Міська влада наглядала за санітарним станом міста. Будь-яке «пахло й бруд» повинні були вивозитись за межі міста. Існувала сувора заборона щодо забою хворої худоби та продажу недоброякісного м'яса [35, с. 457].

У привілейованих містах Гетьманщини влада магістрату поширювалася на містян та селян і носила суто цивільний характер. І аж ніяк магдебурзьке право не розповсюджувалося на козаків з їхньою системою управління [36, с. 417]. Тому на усталену систему самоврядування, а точніше на системи, якщо враховувати всю різноманітність українських реалій, було накладено полково-сотенну систему управління Військом Запорозьким. Частина містян і селян набули нового статусу – козацтва, а отже, перейшли під владу сотника, полковника або міського отамана, дуальність влади стала джерелом напружених ситуацій. Конфлікти виникали внаслідок того, що козацька адміністрація не гребувала захопленням міських земель, угідь, сіножаті, громадських будівель, шинків та всіляко втручалася у справи міського господарства. У свою чергу міські очільники робили все залежне від них, щоб відстояти давні права та привілеї громади, а принаймні й поширити свою владу на міських козаків.

Отже, поєднання традиційної моделі самоврядності, що існувала на українських землях із полково-сотенною козацькою моделлю, призвело до того, що право містян на самоврядування зазнало суттєвих обмежень із боку козацької старшини майже в усіх найважливіших сферах – фінансовій, адміністративній та судовій. Ця політика старшинської адміністрації щодо підкорення українських міст новонародженим феодалам віддзеркалює сутність тих процесів, які чинились на українських землях після прилучення їх до Московії. Реакція гетьманів (це й І.С. Мазепа, й І.І. Скоропадський) та їхніх адміністрацій полягала у виданні відповідних універсалів на підтвердження прав та привілеїв міст, наказуючи козацькій старшині не порушувати прав міського управління [37, с. 96, 97, 107]. Ця реакція була зумовлена кількома чинниками. Так, гетьмани, з одного боку, демонстрували, що вони зважають на інтереси міської верхівки, а з іншого – існувала нагальна потреба заспокоїти міське населення черговою обіцяною. До того ж традиційно, як і за часів польського панування, підтвердження прав і привілеїв носило скоріше психологічний характер, аніж бодай трохи змінювало сувору реальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колекція документів Історичного товариства Нестора-літописця. Дві давні збірки копій договірних статей всіх українських гетьманів, починаючи з Богдана Хмельницького, Юрія Хмельницького і закінчуючи Кирилом Розумовським // ЦДІАК України (Центр. держ. істор. архів. України м. Київ). Ф. 222. Оп. 1. Спр. 291; Оп. 2. Спр. 126.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией : в 15-ти т. Санкт-Петербург, 1861–1892. Т. 10 : (Доп. к т. 3) : Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. Санкт-Петербург : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. [6], 8 с. 838 стб. 24. Стб. 225.
3. Чехович В. Джерела права України – Гетьманщини. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Київ : Довіра, Генеза, 1996. 942 с. С. 183.
4. Історія Української РСР / АН УРСР. Ін-т історії ; Редкол.: О.К. Касименко (голов. ред.) та ін. Київ : Вид-во АН УРСР, 1953. Т. 1. 784 с. С. 376.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией : в 15-ти т. Санкт-Петербург, 1861–1892. Т. 10 : (Доп. к т. 3) : Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. Санкт-Петербург : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. [6], 8 с. 838 стб. 24. Стб. 227.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т. ; редкол. П.С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1991–1994. Т. IX. Кн. 2 : Роки 1654–1657. Репр. вид. – 1997. С. 15.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией : в 15-ти т. Санкт-Петербург, 1861–1892. Т. 10 : (Доп. к т. 3) : Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. Санкт-Петербург : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. [6]. 8 с. 838 стб. 24. Стб. 513–538.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией : в 15-ти т. Санкт-Петербург, 1861–1892. Т. 10 : (Доп. к т. 3) : Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. Санкт-Петербург : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. [6]. 8 с. 838 стб. 24. Стб. 535–536.
9. Грамота гетмана Богдана Хмельницкаго къ царю Алексію Михайловичу, съ просьбой о подтверждении прежних прав города Києва. 25 апреля. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией : в 15-ти т. Санкт-Петербург, 1861–1892. Т. 10 : (Доп. к т. 3) : Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. Санкт-Петербург : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. [6]. 8 с., 838 стб. 24. Стб. 608–610.

10. Отписка киевских воеводъ объ отпускѣ въ Москву къ государю посольства от города Киева. 4 мая. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией : В 15-ти т. Санкт-Петербург, 1861–1892. Т. 10 : (Доп. к т. 3) : Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. Санкт-Петербург : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. [6]. 8 с., 838 стб. 24. Стб. 605–606.

11. Государева грамота къ киевскимъ воеводамъ о томъ, как следует понимать и относиться къ правамъ киевлянъ, изложеннымъ въ ихъ жалованныхъ грамотахъ. 17 июля. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией : В 15-ти т. Санкт-Петербург, 1861–1892. Т. 10 : (Доп. к т. 3) : Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. Санкт-Петербург : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. [6]. 8 с., 838 стб. 24. Стб. 654–658.

12. Маркевич Н. Жалованная Грамота (в списке) Государя Царя Алексея Михайловича жителям города Киева, подтверждающая права и вольности, дарованные им прежними Королями Польскими и Великими Князьями Литовскими. Писана 1654 Июля. *История Малороссии* : в 5 т. Москва : Изд. Книготорговца О. Н. Хрусталева. Тип. Августа Семена, 1842–1843. Т. 3. 1842. 406. III с. С. 104–118.

13. Охранная грамота гетмана Хмельницкаго Киевским жителям, с строгим подтверждением войсковым старшинам, чтобы казаки при переходах через город не обременяли обывателей постоем и никакими недозволенными поборами, и с предоставлением Киевскому полковнику власти казнить своевольных виселицею. № 30. 1652 Июня 8 / Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией Санкт-Петербург : Тип. Эдуарда Праца, 1853. Т. 5. 321 с. С. 88.

14. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. Універсали українських гетьманів: матеріали до українського дипломатарію / Упоряд.: І. Крип'якевич та ін. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 381 с. С. 108.

15. Чехович В. Книга Статут и прочие права Малороссийские (1764). *Юридична енциклопедія* : у 6 т ; ред. кол. : Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2001. Т. 1. С. 588.

16. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. Універсали українських гетьманів: матеріали до українського дипломатарію / Упоряд.: І. Крип'якевич та ін. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 381 с. С. 177–178.

17. 1669 р., жовтня 10, м. Краків Михайло підтверджує грамоту Яна Казимира від 29 січня 1649 р., яка містить грамоту Сигізмунда Августа від 20 травня 1572 р. про зрівняння української громади Львова з католицьким населенням. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 671; 1676 р., лютого 28, Краків Ян Собеський підтверджує грамоту Михайла від 10 жовтня 1669 р., яка містить грамоту Сигізмунда Августа від 20 травня 1572 р. про зрівняння української громади Львова з католицьким населенням // ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 699. Арк. 1; 1697 р., жовтня 6, м. Краків Август II підтверджує грамоту Яна Собеського від 28 лютого 1676 р., яка містить грамоту Сигізмунда Августа від 20 травня 1572 р. про зрівняння української громади Львова у правах з католицьким населенням // ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 744. Арк. 1; 1699 р., червня 25, м. Варшава. Август II доручає райцям, лавникам, війту та всьому магістрату міста Львова зберігати українську громаду у рівних правах з іншими громадами, дозволяючи голосувати їх представникам у міських справах відповідно до давніх звичаїв // ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 749. Арк. 1; 1713 р. березня 25, м. Варшава. Август II на прохання старших української громади Львова звільняє українське населення міста від сплат несправедливо накладених на нього податків та контрибуцій // ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 788. Арк. 1–3.

18. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. Киев : Универ. типография, 1851. 724 с. С. 36.

19. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. : у 2 ч. Львів : Накладом НТШ, 1903–1904. Ч. 2. Німецьке право в Польщі й Литві, V (кінець) / М. Владимирський-Буданов. Українські міста / В. Антонович. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні / Д. Багалій. 1904. [5], 178–462 с. (Руська історична бібліотека / НТШ ; Т. 24). С. 417.

20. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. : у 2 ч. Львів : Накладом НТШ, 1903–1904. Ч. 2. Німецьке право в Польщі й Литві, V (кінець) / М. Владимирський-Буданов. Українські міста / В. Антонович. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні / Д. Багалій. 1904. [5], 178–462 с. (Руська історична бібліотека / НТШ ; Т. 24). С. 417–418.

21. Чехович В. Книга Статут и прочие права Малороссийские (1764). *Юридична енциклопедія* : у 6 т ; ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2001. Т. 1. С. 588.

22. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. Киев : Универ. типография, 1851. 724 с. С. 87.

23. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. ; АН Української РСР. Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с. С. 290.

24. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. : у 2 ч. Львів : Накладом НТШ, 1903–1904. Ч. 2. Німецьке право в Польщі й Литві, V (кінець) / М. Владимирський-Буданов. Українські міста / В. Антонович. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні / Д. Багалій. 1904. [5], 178–462 с. (Руська історична бібліотека / НТШ ; Т. 24). С. 419.

25. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / Упоряд. та автор нарису К.А. Віслобоков ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко ; Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ : Глобус, 1997. 547 с. С. 457.

26. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743 р. / Упоряд. та автор нарису К.А. Віслобоков ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко ; Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ : Глобус, 1997. 547 с.

27. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. ; відп. ред. І.О. Гуржій ; АН УРСР. Інститут історії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. 532 с. С. 283.

28. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Упоряд. та автор нарису К.А. Віслобоков ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко ; Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ : Глобус, 1997. 547 с. С. 452.

29. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. Киев : Универ. типография, 1851. 724 с. С. 87.

30. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / Упоряд. та автор нарису К.А. Віслобоков ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко ; Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ : Глобус, 1997. 547 с. С. 431.

31. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Упоряд. та автор нарису К.А. Віслобоков ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко ; Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ : Глобус, 1997. 547 с. С. 456–457.

32. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743 р. / Упоряд. та автор нарису К.А. Віслобоков ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко ; Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ : Глобус, 1997. 547 с. С. 457.

33. Челобитная жителей города Киева государю, съ просьбой о подтверждении прежнихъ правъ ихъ города. Конца мая мѣсяца / Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией : В 15-ти т. Санкт-Петербург, 1861–1892. Т. 10 : (Доп. к т. 3) : Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. Санкт-Петербург : Тип. брат. Пантелеевых, 1878. [6]. 8 с. 838 стб. 24. Стб. 611–614.

34. Акты Полтавського полкового суду // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Оп. І. Спр. № 55257. Арк. 184.

35. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / Упоряд. та автор нарисів К.А. Віслобоков ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко ; Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ : Глобус, 1997. 547 с. С. 457.

36. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. : у 2 ч. Львів : Накладом НТШ, 1903–1904. Ч. 2. Німецьке право в Польщі й Литві, V (кінець) / М. Владимирський-Буданов. Українські міста / В. Антонович. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні / Д. Багалій. 1904. [5], 178–462 с. (Руська історична бібліотека / НТШ ; Т. 24). С. 417.

37. Лазаревский А.М. Акты по истории землевладения в Малороссии. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Киев : Унив. Тип., 1890. Кн. 4 . Отд. III. С. 83–135. С. 96, 97, 106.